

Testamenti libris masoretam egerit, Praef. IV), դեռ Սարկաւազ Աղեքսանդրիոյ¹ անձանթ չօր մը (“հ հայր պատուական”) խնդրանքով 458ին (*Praef. IXIX*) ստիպուեցաւ “ընդ նեղ եւ ընդ նուրբ ծերպս պատմութեան զանճն ի ներքս արկանել”, գրելու “գլառաջաքան Պաւղոսի”, վերածելու զանոնք տներու (ՏԵՂՈՒ²), տալու անոնց համառօտ բովանդակութիւնն ու պատրաստելու Պաւղոսի ժամանակագրութեան նուիրուած հակամատուցիւն մը՝ առնուած Եւսեբեայ Էրոնիկոն Կանոններէն: 490ին դեռ կենդանի եւ արդէն Եպիսկոպոս Սուղեայ (*Praef. IXIX*) — տեղ մը, զոր կարելի է որոշապէս սահմանել³ — ձեռնարկեց միեւնոյն յօրինուածով օգտել նաեւ Գործք Առաքելոցն ու Կաթողիկէ թղթերը եւ ընծայեց զանոնք “Եղբայր Աթանասի”, որ էր երկրորդ արքեպիսկոպոս Աղեքսանդրիոյ՝ անուանակիր նոյն անուան: Համառօտ գիծերու մէջ այս է ահա կորիզը *Zacagnii* ընդարձակ ուսումնասիրութեան, որ անհակամատ ընդունելութիւն կը վայելէր մինչեւ 1889 (*Praefatio*, էջ IV — xcvi): Միայն *Millin* էր (*Nov. Test. ed Küster, 1710, Proll. 907*) որ “Հայր պատուական” անորոշ ասութեան ներքեւ կը կարծէր գուշակել թէ ծածկուած ըլլայ թէ ոչ որոս *Մոպսուեստացի*, ենթադրութիւն մը, որ կրցաւ քննադատներու ուշադրութիւնը վայրկեան մը գրաւել: Այսպէս *Swete* (*Theodori ep. Mops. in epistulas b. Pauli commentarii, Cambr. 1880, I, էջ LXI*) եւ *Gregory, Prolegomena, էջ 159*):

Թէ օտար եւ թէ ազգային մատենագրութեան մէջ վերջնականապէս իբր ստոյգ կարծուած այս տեսութեան շուրջ հիմնական յեղափոխութիւն մը ստեղծելու առիթն ընծայեց անգիտակցօրէն *Omont* իր *Notice sur un très ancien manuscrit grec en onciales des Epîtres de Saint Paul* գրութեամբ (*Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale, t. XXXIII, 1, Paris 1889*), ուր լիակատար հրատարակութեան կը տրուէին ճղճիւմ հատակտորները Պաւղոսի թղթերը պարունակող յոյն *Codex Bezae*, որուն 41 թերթերը ցրուած կը մասն դեռ վայրավատին Պարիսի, Աթոս Լերան, Մոսկուայի, Պետերսբուրգի, Կիէվի եւ Տորինոյի մատենա-

¹ *Z.* (*Praef. IXIX*) կը նոյնացնէ Եւթաղը Քաղքեղոնի ժողովին մէջ յեշատակուած Սարկաւազ (ոչ Սարկաւազապետ) Կոստանդնուպոլսոյ Եւթաղին հետ (տես *Mansi VI, 1096*):

² Տեղիւ բառով պէտք է հասկնալ տունները, որոնք քնազեղը իմաստի համաձայն կը բաժնեն որոշ հատածներու՝ Պատարագամատոյցի ընթերցուածոց տեղիքները դիւրացնելու նպատակով (*Duchesne, Mission au Mont Athos, ի թերթին Arch. des Missions scient. et littér., III, 3, 1876, էջ 430* եւ *Սարգիսեան*, Եւազի Պոնտացոյ վարք եւ մատենագրութիւնը, էջ 76), եւ որովհետեւ *Graux*ի հետազոտութեանց շնորհիւ *στίχοι* այսօր բոլորովն ուրիշ հիմաստ մը ստացած է հնագիտներու մօտ (*Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes, Paris 1878, II, 97*), Եւթաղի կիրարկած բառի փոխարէն *Gardhausen* կ'առաջարկէ գործածել *Colometrie* բառը (*Griechische Palaeographie, Leipzig 1878, էջ 128*): Ժամանակին գրած էր *Ջարքահանաւեան*. “Եւթաղի երկասիւնութիւնը երկուքի կը բաժնուի... երկրորդն է տողից չափը կամ տողաչափութիւնը (*stichometrie*), առիքերուն կամ տողի չափով արարեալ, ինչպէս կը թարգմանեն մեր նախնիք...: Եւթաղի երկասիրութեան երկրորդ մասն՝ աւելի կարեւորն է եւ հետաքննական — առիքերունը: Ընդհանրապէս քերթուածոց տող առ տող գրուելուն կը վերաբերի այս բառին նշանակութիւնը: Նախնիք մեր գոյն արմատն *στίχος* թարգմանած են կարգ, տող, տասնաւոր, առիք, պարիսպ, տուն առթից եւ այլն, իսկ *συχίρη*, -*ρος*, տասնաւոր, առիքերուն, տուն չափով, (Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց նախնիքաց, էջ 175—176): Հմմտէ նաեւ Սուրբեան, *Բազմալէզ*, 1877, էջ 205: Սակայն եւ այսպէս *Lüdike*ի հետ դեռ պիտի ստիպուիք ըսել թէ *Zum Schlusse möchte ich mich den Ausführungen von Serruys (Anastasiana III, La stichometrie de l'Ancien et du Nouveau Testament, Melanges d'archéologie et d'histoire, 22, 1902, p. 194—207) anschliessen, dass wir trotz der eindruckenden Untersuchungen von Graux u. a. immer noch über das wahre Wesen der Stichometrie im Unklaren sind (Die Stichometrie der Bibel nach Ananias von Sirak, ի թերթին Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1913, էջ 220)*:

³ Հմմտէ այս մասին *Z. Praefatio, էջ IXIX* եւ այլն, *Ehrhard, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1891, էջ 402* եւ այլն, *Robinson, The locality of Euthalius (Euthaliana, էջ 43) եւ v. Soden, Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt, Berlin, I, 1, էջ 643 եւ 680*:

եւ իր գործը տեղ մը քացայայտ կը ծօնէ «Եղբոր Աթանասի»․ ճիշդ միեւնոյն կերպով Եւագր ալ իբրեւ սարկաւագ․ միանձն եւ անդամ եգիպտաքնակ ճգնաւորներու իր գրութիւնները կ'ուղղէ «հարց եւ եղբարց» եւ կը նուիրէ գրութիւն մը «Եղբոր Անադոլոսի» (*Migne, Patr. gr. 40, էջ 1220*): Թէ ինչպէս Եւագր նախկին անունը տեղի տուած է Եւթաղի, սապէս կը մեկնէ *Ehrhard*․ կամ Եւագր իբրեւ Որոգինէսի կողմնակից կասկածելի համարուելով շնջուած է անունը եւ փոխանակ ներմուծուած Եւթաղ անվնաս անունը — ու նման դէպքեր պակաս չեն եկեղեցական մատենագրութեան պատմութեան մէջ — եւ կամ հնագիտութեան անկարելի չէ որ Եւագր սխալմամբ ընթերցուած ըլլայ Եւթաղ: Վերջապէս Պաւղոսի վկայաբանութեան վերջը գետեղուած երկու թուականներու մասին (396 եւ 458) այսպէս կ'արտայայտուի *Ehrhard*․ առաջին թուականը — կը գրէ — պէտք ենք անպայման վերագրել հեղինակին, իսկ երկրորդը 458ին հետագայ ընդօրինակողի մը կողմանէ ներմուծուած է նախկին քնագրին մէջ եւ յետոյ անմտօրէն անայլայլ պահուած եւ աւանդուած յաջորդ սերունդներու․ իսկ 396 թուականը քնաւ դժուարութիւն չկայ Եւագրի վերագրելու, քանի որ Եւագր մեռաւ 399ին:

Գրեթէ քոլոր նոր կտակարաններու մէջ իր ոչ-անկարելիոր գրական գործունէութեան շնորհիւ մուտ գործած հեղինակի մը անունն այսքան անակնկալօրէն առասպելներու աշխարհը փոխադրելու փորձը սակայն հարկ էր թէ յարուցանէր հակառակորդներ՝ *zu gewaltsam* այս կարծիքին դէմ ծառանալու համար: *Dobschütz* (*Ein Beitrag zur Euthaliusfrage, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1893, էջ 49—70*) առաջինն եղաւ որ յայտարարեց թէ *Ehrhard* շացքնող *Codex H* վեցերորդ դարուն կամ առ առաւելն հինգերորդ դարու երկրորդ կեսուն միայն կրնար հնագիտութեան գրուած ըլլալ: Այս կարելի էր պարզապէս յետոյ դիւրին էր այնուհետեւ ջրել մի առ մի *Ehrhard*ի միւս ոչ այնքան ուժեղ փաստերը: Եւթաղ մը պատմականօրէն դիւրին էր ապացուցանել քանի որ յոյն քաղմաթիւ քնագիրներու մէջ ստէպ երեւան կու գար անուանս քացորոշ գոյութիւնը *εὐθαλῖος δούκωνος* կամ *εὐθαλῖος ἡγουμένης* (կամ *εὐθαλῖος*) եւ տեղ մըն ալ *εὐθαλῖος ὁ σοῦλκας* կամ *εὐθαλῖος ἡγουμένης* խորագիրներով (*Dobschütz, անդ, էջ 61*): «Սարկաւագ» եւ «եպիսկոպոս» անյարբիր յորջորջումներն իրարու հաշտեցուցած էր արդէն *Zacagni* դիտել տալով թէ առաջին քնագիրը (Պաւղոսի յառաջաքանը) պատրաստած պահուն դեռ ապրիաւագ էր Եւթաղ, ինչպէս յայտնի է գրութեան ոճէն իսկ, ուր իրապէս խոնարհագոյնի մը բարձրագոյնի հանդէպ տաժած յարգանքն ու ակնածանքը ակնյայտնի կ'երեւի, ուր ստիպուած է Եւթաղ գրել պարզաբար «ակնածութեան եւ հաւանութեան անսացեալ», «առ երկիւղի անհնազանդութեան զմտաւ ածեալ զայն որ յԱռակմն պատմի եթէ Որդի անհնազանդ ի կորուստ եղիցի եւ հնազանդն արտաքոյ նորին»․ մինչդեռ Գործք Առաքելոցի եւ Կաթողիկէ թղթոց յառաջաքանութիւններուն մէջ ոճն յանկարծ կը փոխուի․ եպիսկոպոս մըն է որ կը խօսի ծոխաբար, քանի որ հրամայողը կը կոչուի այնուհետեւ «եղբայր սիրելի Աթանասիէ», «եղբայր պատուական սովորական ընտանի քացատրութիւն մըն էր (հմմտէ *Բարսեղ*, Վասն Հոգւոյն Սրբոյ առ Ամփիղոքիոս, Գլ. Ա): Սխալ է — կը շարունակէ *Dobschütz* — կարծել եւ եղբարց» մասին է այս տեղ խնդիրը․ Գործք Առաքելոցի յառաջաքանին մէջ է որ կը

նեղու համար հնարաւոր քորը աղբիւրներու գործածութեամբ Ս. Գրոց ուսման կարեւորութիւնը եւ տեղ մը նոյն իսկ որոշակի Մελէտիւ կը մատնանշէ իբրեւ անուանակից անծանօթ չօր, որուն կը նուիրուի Գործը (τῶν δειῶν λογίων ἐμφιλόσοφόν φημι μελέτην¹ (Z. էջ 406): Այս անդրադարձումէն շացած Harris կը փութայ իսկոյն եգրակացութեան գալ եւ հաստատել թէ եւթաղեան քնազրին ներկայացուցած անծանօթ չօր իսկական անունն էր Մեղեղեղիոս, որ նոյնանալու է Մեղեղեղիոս Մոպսուսեացւոյ հետ եւ թէ Աթանաս անունը յետսամուտ է եւ ներմուծուած է քնազրին մէջ անկասկած իբրեւ ուղղափառ անուն՝ փոխանակ արքայական հերետիկոսի անուն: Մեղեղեղիոս աշակերտ էր Թէոդորոս Մոպսուսեացւոյ: հետեւաբար դարձեալ կը շրջիք եւ նոր ուղիով կու գանք կը յանգինք Millի այն ենթադրութեան թէ Եւթաղ Պաղեսի թղթոց ըովանդակութիւնները Թէոդորոսէն փոխ առած է: — Այսպէս ուրեմն Գործը Առաքելոցի յառաջաբանին նախկին Էծթալիւս... πρὸς Ἀθανάσιον խորագիրը գերման ու անգղիացի քանասէրներու երկկողմանի ժխտումներու շնորհիւ նորահնար խորագրի մը կ'այլափոխուի՝ Էծաչիւս... πρὸς Μελέτιον. Այս գործմանաւ երեւոյթին հանդէպ արժանապէս արտայայտուելու համար պէտք է միայն ծայնակցի Robinsonի I am afraid that neither of the critics could consent to this juxtaposition (Euthaliana, էջ 8):

Նոր ուղղութիւն թուեցաւ թէ առաւ եւթաղեան ինդիրը, երբ v. Soden (Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt I, 1, Berlin 1902, 638—741) հրապարակ հանեց հաւատոյ հանգանակ մը, որ կը կրէր սա խորագիրը՝ Էծթալիւս ἐπισκόπου Σούλκης ὁμολογία περὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως եւ ու ինչպէս քնազրին ինքնին ցոյց կու տար եօթներորդ դարու երկրորդ կիսուն ծնունտ առած գործ մըն էր: Այս գրութեամբ խանդավառ v. Soden եւթաղի ժամանակագրութեան հարցը կը կարծէր թէ վերջնականապէս լուծած է², թէ Եւթաղ եօթներորդ դարուն ծաղկած է (ein Kind des 7. Jahrhunderts, vielleicht ein Opfer seiner Zeit, էջ 682) եւ հաւանաբար ոչ թէ Եգիպտոս, այլ Ասորիք (Թերեւս Ասորիք) սարկաւոր է Sulci (Սարդինիա): Վայրկեան մը «գրեթէ շախշախիչ» (fast niederschmetternd) համարուած այս նոյնացումը (Bousset, Theologische Literaturzeitung, 1903, էջ 328) սակայն տեղի տուաւ ընդհանուր հակաճանութեան: Jülicher արդէն վճռած էր՝ die Forschung über das an diesen Namen geknüpfte Werk muss neu aufgenommen werden (Einleitung in das N. T. 1894, էջ 370). ու սկսաւ գրչամարտը հակառակ ի հարկէ v. Sodenի կարծիքին: Կոնիքերի (The date of Euthalius, ի թերթին Zeitschrift für die Neutest. Wiss. 1904, 39—52), Ռոքինսոնի (Recent Works of Eutha-

¹ Now it is clear from this that the writer is playing with the word μελέτη; and he has personified her and made her into a fair bride for the good father to whom he writes. But why should he say of her that she is foster-sister, ay! and his namesake? (Stichometry, էջ 81), աւելի պարագրափառ եւ սակայն հետեւեալ տողերը՝ But this can hardly be the case unless the discourse were addressed not to Athanasius, but to some one of the name of Meletius. Make this supposition and all is clear: Melete (Study) is your foster-sister, bride, and namesake; wenght in her toils, you, Meletius, have made her renowned, աւել, էջ 82:

² Durch einen glücklichen Fund, den ich meinem damaligen Mitarbeiter Herrn L. Dr. Wobbermin verdanke, ist die Wissenschaft solcher Penelopearbeit nun enthoben, աւել, էջ 638 նոյնպէս եւ Bousset: Durch einen von Wobbermin auf dem Athos gemachten glücklichen Fund... wird die Person des rätselhaften Euthalius ein- für allemal aus dem vierten oder fünften Jahrhundert, in welchem man sie bisher suchte, verwiesen. Euthalius lebte... in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts, Theolog. Literaturzeitung, 1903, էջ 328:

lius, ի թերթին *Journal of theol. Studies*, 1905, 87—90) եւ *Zahn's* (*Neues und Altes über den Isagogiker Euthalius*, ի թերթին *Neue kirchl. Zeitschr.*, 1904, 305—330, 375—390) նոր ուսումնասիրութիւններն եկան փաստացի ցոյց տալու թէ *Եւթաղ* անկասկած 396էն յառաջ խմբագրած է իր կազմածը, թէ *Եւթաղի* գործերն արդէն հինգերորդ դարուն թարգմանուած են հայերէնի եւ վեցերորդ դարու սկիզբն ասորերէնի (*Dobschütz, Euthaliusstudien, Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 1899, 107—156) եւ թէ հետեւաբար նոր Կտակարանի կազմածին հեղինակ հին *Եւթաղը* կարելի չէ նոյնացնել *Եթալոյ* հեղինակ եթմերորդ դարու եպիսկոպոսին հետ: Հաւանաբար Ասորիքն է եղած եւ ոչ Եգիպտոս հայրենիքը հին կոպոսին հետ: Հաւանաբար պարագաները անթափանցելի մշուշով կը մնան շրջա-*Եւթաղին*, որուն կեանքին պարագաները անթափանցելի մշուշով կը մնան շրջա-*պատուած*, իսկ «սարկաւազ» կամ «եպիսկոպոս» տիտղոսները վերջին ժամանակ-ներու սխալ ենթադրութիւններ են, առաջինն եզրակացուած անպայման Պաւղոսի յառաջաբանէն եւ երկրորդը փոխ առնուած *Sulci*ի եպիսկոպոսէն:

Ք.

ԵՆԹԱԴ, ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Եւթաղի քննադատները թերեւս այսքան չափազանց ու այլամերժ կարծիք-ներու չէին միութեւ յոյն հողի վրայ հաստատուած իրենց ենթադրութիւն-ներուն հայ մատենագրութեան այս հարցի մասին աւանդած կարեւոր տուիքներն ալ կցելու դիրութիւնն ունեցած ըլլային:

Առաջին ուսման, որ կրցաւ լորջ ուշադրութեան առարկայ դարձնել *Եւթաղի* հայերէն քննադիրները՝ եղաւ Կոնստանտինոպոլսի, որուն ուսումնասիրութիւններն ասպարհովեցին նախ *Եւթաղի* գոյութիւնն ու յետոյ գրութիւններուն հարազատու-թիւնը: *Journal of philology*ի մէջ (*On the Codex Pampili and the date of Eutha- lius*, XXIII, էջ 241—259, տես համառոտ թարգմանութիւնը «Բազմավէտ», 1895, էջ 209—212 եւ 260—263) փորձեց Կոնստանտինոպոլսի *Եւթաղի* գործունէութեան տարին Պաւղոսի վկայութեան մէջ յառաջ բերուած առաջին թուականին համաձայն՝ 396ին: Հայ մատենագրութեան մէջ պահուած եւ «միւս այլ յիշատակագիր» տեղիքով *Զարբհանալեան*է յառաջ բերուած գրութեան մը մէջ՝ տեղեկութիւն մը կը հա-ղորդէ թէ «*Եւթաղ Աղեքսանդրացի* արար գրանկ առաքելոյս ի խնդրոյ մեծի հառ-թեոյից» (*Զարբհանալեան*, Հայկական թարգմանութիւնը նախնեաց, էջ 174). տարօրինակ այս ծանօթութիւնը Կոնստանտինոպոլսի շահագործեց հայկական անկախ վկայու-թեան մըն ալ լուսաբանելու *Եւթաղի* ժամանակագրութեան հարցը. Կոնստանտինոպոլսի կարծիքով յիշուած թէոփիլոսն է անտարակոյս Աղեքսանդրիոյ քսանեւերկրորդ եպիսկոպոսը, որ 385ին զահարծրացաւ եւ մեռաւ 412ին. այս դէպքն ալ թոյլ կու տար իրեն հաստատապէս անդելու թէ *Եւթաղ Պաւղոսի* թղթոց հրատարակութիւնն աւարտեց արդէն 412էն յառաջ եւ ոչ թէ 458ին: *Եւթաղ 396* թուականին առնելով Պամփիլիոյ քննադիրը՝ օժտեց զայն յառաջաբաններով, վկայութիւններով եւ գլուխ-

Սխալ է Կոնստանտինոպոլսի *Dobschütz*ի հետ կարծիքը (*Euthaliusstudien, Zeitschrift für Kirchengeschichte* 1899, 112), թէ *Զարբհանալեան*ի (Մատենադարան, էջ 174) մէջ բերած վկայութիւնները միայն Կայսերաց շրջէն քաղուած են. անբաւական տեղիքներով զանազան հեղինակներէ հաւաքուած յառաջբերութիւններ են անոնք:

ներու բովանդակութեամբ: Հայ հայրերը թարգմանեցին Պաղոսի թղթերը հինգերորդ դարուն՝ Ս. Գրոց միւս մասերուն հետ: Անոնք ընտրեցին թարգմանութեան համար այն ընագիրը, զոր մենք կրնանք եւթադեան նոր հրատարակութիւն անուանել, որ կը բովանդակէր Պամփիլիոսի ընագիրը. *They selected for translation what we may call the new edition by Euthalius, which comprised the Text of Pamphilus.*

Հայ հին մատենագրութեան մէջ այնքան բազմաթիւ են ի նպաստ եւթադեի վկայութիւններ, որ Կոնստանտինոպոլիսի վայրկեան մը կրնար իրաւամբ կասկածիլ եւթադեի պատմական գոյութեան ու անոր գրութիւններու հարազատութեան մասին. կարելի էր պարզ ենթադրութիւններու վրայ հիմնուելով՝ կողիացած հայ մատենագրութեան մէջ դարերու ընթացքին եւթադեի բացորոշ անունով աւանդուած գրութիւններուն ժխտել եւթադեի հեղինակութեան իրաւունքը: Չարքեանալեւանի Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց Մատենադարանին մէջ (տես եւ «Բազմավէպ» 1889, էջ 105 եւ յառաջ) եւ մանաւանդ Սարգիսեանի Եւագրի գործոց հրատարակութեան Յռոաջարանին մէջ յառաջ բերած (էջ 310, 311—312) եւ դեռ ուրիշ նաւանդ վկայութիւններն եթէ *Euthalius* աչքի առաջ ունենար՝ համոզուած եմ թէ եւթադեի խնդիրն այնքան կնճոռոտ հարցի չէր վերածուեր եւ *Zahn* իրաւունք չէր ունենար այնքան ուժգնօրէն պատգամելու թէ *man braucht nur den Namen Euthalios auszusprechen, um an eine Menge unerledigter Fragen zu erinnern* (*Geschichte der N. T. Kanons, II, էջ 384*):

Միայն «Աղերս»-ն է որ հայերէն Նոր Կտակարանի գրեթէ բոլոր Զեռագիրներուն մէջ — ինչպէս պիտի տեսնենք — կը կրէ եւթադե բացորոշ անունը, միւս գրութիւնները Ն. Կ.ի մէջ միշտ ու ամենուրեք կ'աւանդուին անանուն¹. այս երեւոյթը սակայն փաստ չէ ընաւ Սարգիսեանի հետ ի նպաստ եւագրի հեղինակութեան հաստատել փորձելու թէ որովհետեւ «եւթադեոս անունը է. դարէն յառաջ Նոր Կտակարանի մէջ գոյութիւն ունեցած չէ, հետեւաբար նա եւ ոչ իսկ եղած է գրիչ Նոր Կտակարանին, թող թէ հեղինակ նախադրութեան (?) եւ կարգաւորութեանց» (Եւագր, էջ 32): Եթէ պարզապէս եւթադե անունն Ն. Կ.ի մէջ անյիշատակ մնալը եւթադեի հեղինակութեան իրաւունք զանալու համար կարելի է իբր փաստ գործածել, այն ատեն *a fortiori* եւագրի ոչ միայն Ն. Կ.ի մէջ, այլ նաեւ բովանդակ հայ մատենագրութեան մէջ խնդրական գրութիւններու իբրեւ հեղինակ ընաւ չյիշատակուիլը անիւ ուժեղ փաստ պէտք է համարիլ Սարգիսեանի հակառակ Սարգիսեանի իսկ քառերով հաստատելու համար թէ «որովհետեւ եւագրի ու անունը ոչ միայն է. դարէն յառաջ, այլ ընաւ Նոր Կտակարանի մէջ գոյութիւն ունեցած չէ, հետեւաբար նա եւ ոչ իսկ եղած է գրիչ Նոր Կտակարանին, թող թէ հեղինակ նախադրութեան (?) եւ կարգաւորութեանց»: Նոր Կտակարանէն դուրս սակայն, ինչպէս ըսինք, նիւթ գրութիւններուն²:

¹ Այս մասին կարծէ մէքերու Dobschütz-ի ստանդարտը՝ (*Die Überschriften in ihrer jetzigen Form alle von Abschreibern herrühren, während der Verfasser selbst gewiss nur die kurzen Überschriften wie προλογος τῶν ποθέων... schrieb und wohl irgendwie seinen Namen (etwa mit Titel) sowie den des Adressanten auf dem Codex anbrachte*, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 1893, էջ 63 տես եւ *δαυδοθι* թիւն:

² Conybeare կը արգելէ. *whence did the Armenians of the seventh century obtain the tradition that the prologues were the work of Euthalius of Alexandria?* Եւ իբրեւ պատասխան կը յարէ to this question I have no very satisfactory answer, *Zeitschrift für Neutestament*, Wiesbaden, 1904, էջ 17.

յառաջաբանն, ինչպէս ուղիղ դիտել կու տայ Zahn (Forschungen zur Geschichte der Neutestament. Kanons V, 1893, էջ 149 տես եւ էջ 152, ծանօթ. 4): Մ'իսիթար դարձեալ 402—424ի միջեւ կը գետնդէ այլուր վրիպմամբ գելթաղ գրելով «Եւթադի Աղեքսանդրացի յօրինեաց գցանկ առաքելոցն եւ գործոցն»:

Զարբհանալեանի «միւս այլ յիշատակագիր» անբաւական տեղիքով մէջ բերած վկայութիւնն անտարակոյս կապ ունի Գրիգորի որդւոյ Աբասայ († 1217—1221)¹ Պատմառաց գրքին մէջ գրած սա յիշատակագրին հետ՝ գոնէ «Թէոփիլոս» հետաքրքրական անունն կրկնումին պատճառաւ. «Իսկ զթոռոյթսն Պառարիս ստոգիւ եցոյց Եւթադի ի խնդրոյ թագաւորագին կրօնաւորի Թեոփիլի, (որ) թարգմանի Աստուածասէր, որ եւ գործոցն եւս եցոյց զթոռոյթս առաքելոյ, զոստին եւ գորն եւ գինչ պատճառաւս կարգ թոյթոցն գեղեալն ի կղեմայ եւ զհաստատեալն Եւսեբէ, եւ պահել յարկեղն, մինչ ի բառնալ կարեացն աստուածամարտիցն» (Թ. 47, 2եռ. Վիենն. Մտնդրն. ի, թղ. 161բ). նոյն Գրիգորն է որ Երրայեցւոց թղթոյն պատճառը — որուն Եւթաղի հարազատ գործ ըլլալուն երաշխաւոր է արդէն դասական լեզուն — կը վերագրէ «Սրբոյն Եւթադեայ» (անդ, թղ. 189բ), որ սխալմամբ Վիենն. Մտնդ. ի Թ. 42 2եռ. ին մէջ Ոսկեքերանի գործոյն մէջ կ'առնուի (Տաշեան, Յուցակ, էջ 204):

Յովհաննէս Որոտնեցի «ի Յառաջաբանս առաքելոյն Պողոսի՝ համառօտ եւ պայծառ տեսութեամբ» մեկնութեան մէջ՝ «ընդ ուսումնասէր եւ ընդ փոյթ քոյոյ սիրոյդ զարմացեալ, ո՛հ հայր պատուական» տողերը մեկնաբանել ուզելով, այսպէս կը գրէ Սարգիսեանի համաձայն՝ «Եւթադ գրեւ ընդ ձգնաւոր ոմն Աթանաս ակնուն, որ խնդրէր ի նմանե գցանգ առաքելոյն, ընդդէմ՝ եղծանորաց գտարք գիրս: Ոչ աւսայն է որ գործոցն խնդրեաց. այլ սոյն ոմն՝ թագաւորագն» (Եւագր, էջ 3ԺԳ) այս հատուածը Զարբհանալեան «ուրիշ տեղ մըն ալ» տեղիքով արտատպած է արդէն Մատենադարանի մէջ (էջ 174):

Աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն մը սակայն կը հաղորդուի Մատթէոս Վարդապետի — «յետին աշակերտի եռամեծացն Յոհաննու եւ Գրիգորի» — Գործք Առաքելոցի մեկնութեան յառաջաբանին մէջ: Հեղինակը կը հարցընէ «նախ վասն ման կը պատասխանէ այսպէս «Թուի թէ զայս գրոցս եւ զառաքելոյն Պողոսի Եւթադ եւ արարեալ, որ էր փարդապետ եւ նոյնպէս Աղեքսանդր քաղաքի»: «Իսկ թէ վասն ո՛ր արարեալ» այս մասին կու տայ սա ծանօթագրութիւնը՝ «Ոմանք ասեն թէ վասն Աթանասի որեմն ձգնաւորի յանապատեն Թերայիթա²: Իսկ ինձ թուի թէ այլ եւ այլ են խնդրողքն առաքելոյն եւ Գործոցս: Զի զայն արարեալ է վասն Աղեքսանդր հայրապետին Աղեքսանդրի, զոր հայր պատուական կոչէ եւ զարմանա(ւ) ընդ իրենարեւոյթիւնն նորին, ի յաշակերտե խնդրել գրանն եւ երկնչի անհնա-

¹ Այս մասին Ա. Կիւսեան, Հանդ. Աս. 1907, էջ 132—135 եւ Սարգիսեան, Եւագր, էջ 3Գ—3Գ. իսկ Պատմառաց Գրքի համար նման Տաշեան, Յուցակ, էջ 213—233, եւ Терз. Мовсесян, История перс. вода Библіи на армянский язык, Պետերսբուրգ 1902, էջ 225—238, տես եւ Այրարատ 1895, էջ 146—150:

² «Գիտենու ներ որ ոմանք ասեն իսցելով զորոտեցին կալնարդէ Մատթէոս, ինչպէս հետագայ բանից ծանօթութիւն մըն ալ կու տայ Աթանաս ձգնաւորին վրայ... Իսկ երկրորդ կարծիքը՝ զոր Մատթէոս իրեն վերադրած է, գէթ իր արտաքին ձեւին մէջ նոր է. վասն զի Գործոցի նախադրութեան «առ ոմն ի հարցն մերոց. ի տն Աղեքսանդր Հայրապետ Աղեքսանդրի փոխանակուած է. այսպէս նաեւ Որոտնեցոյ «ոմն թագաւորագն»-ին փոխանակուած է Աթանաս աշակերտ Հայրապետին Աղեքսանդրի» (Սարգիսեան, Եւագր, էջ 3ԺԵ):

զանդ գոյ զի մի ի կորուստ մատնիցի: Իսկ զայս գրոցս շատն Աթանասի անյն հայ-
րապետին աշակերտի որ գնահատամբն ուղղեաց, զոր աստ եղբայր Աթանասիե
ասէ: Եւ բազում բանիս իրատե [զ]որ յայտ է ի շարաքանութենէ ստաճարանիդ
եւ նմա ոչ ասէ» (Վիենն. Մտնդրն., Թ. 34, 2եռ., Թղ. 14ա):

Վիենն. Մատենադարանին Թ. 6 2եռագրին մէջ կայ պահուած Գործք Առաքե-
լոցի անանուն նախադրութիւն մը (Թղ. 501բ, Սարգիսեան, Մայր Յուցակ, Ա,
էջ 68—69), ուր՝ «Զայս առաքելոց եւ սարկաւագացս գործս պատմէ Ղուկաս եւ
զնշանս գորս ի նոցանէ եղին: Եւ են զորս պատմէ նշանք այսոքիկ» տողերուն կը
կցուի անձանթ զրէի մը ձեռամբ սա ծանօթութիւնը՝ «եղբայր, այս յետի ցանկողս
ի ԻԲ զլուխ է ժողովեալ գործս ողջ. Ժ սքանչելիք զայլ առաքելոցն, ի ծնէ կաղէն
սկսեալ եւ ԺԲ ի կրչմանէն Պաղոսի մինչեւ յաւարտ գրոցս, քայց մեք չգրեցաք կրկին,
զի յԵթաղեայ յո գրոխս լիով գոցես գոսա» ինդրոյ նիւթ նախադրութիւնը հա-
կառակ Սարգիսեանի հաւատումին թէ «չկայ ոչ նախընթաց օրինակներուն եւ
նշանքս պատմութեան մէջ», ասանդուած է նոյնպէս Վիեննիկի Թ. 5 2ե-
ռագրին մէջ, Թղ. 657բ (համեմատէ իր իսկ կազմած Մայր Յուցակը, Ա, էջ 56), ինչ-
պէս նաեւ Մատենադարանիս Թ. 71 2եռագրին մէջ քառական սա տարբերութիւն-
ներով «...մեք չգրեցաք կրկին, զի յԵթաղեայ ի (sic!) գրոխսն լիով գտանին եւ
այսոքիկ» (Թղ. 468ա, տեւ Տաշեան, Յուցակ, էջ 817): Ինչպէս այլուր ցոյց տուի
(Հանդ. Ամս. 1924, էջ 20—21) անձանթ տեղեկատուն «քառասուն զլուխը» ով
կ'իմանայ նախադրութենէն առաջ արդէն ընդօրինակուած եւթաղեան դասական
«զլուխը Գործոց Առաքելոց»ը, ուր իրապէս մանրամասնաբար յառաջ կը բերուին
առաքեալներու գործերն ու հրաշքները, համառոտողն հետեւաբար չուգեր գրել
«կրկին, զի յԵթաղեայ յո գրուին լիով գոցես գոսա» կամ «գտանին եւ այսոքիկ»¹.
ուրեմս հոս ալ ակնյայտին է դաւանանքը Եւթաղի հեղինակութեան: — Յառաջ
բերուած հայաւանդ այս վկայութիւնները կրնան երկրորդական խնդիրներու քարդ
զատորանքն կրօնաւորին Աթանասի հարցին շուրջ կու գան քոլորը կը միանան եւ միաձայն
հաւանութեամբ Եւթաղին է որ կը ծանօնան միակ հեղինակ որոշ գրութիւններու:
Հինգերորդ դարուն, Մաշթոցի աշակերտները Եւթաղեայ վասն Համաբարբա-
նոյն Աւետարանաց առ Կարպիանոս ուղղած թղթոյն (Բազմավէպ 1877, էջ 206—207)
աւրնթեր փութացին Եւթաղի լիակատար գործերու ալ թարգմանութեան՝ իբր ան-

¹ Տես նաեւ Lüdke, Der Katalog der armenischen Bibelhandschriften von S. Lazzaro, ի թերթին Zeit-
schrift für Neutestament. Wissenschaft 1916, էջ 75:

² Այս երկրորդական խնդիրներու մասին ճայ ասանդութեան պահած տեղեկութիւնները Dobschütz
կը կարծէ թէ ըսան freie Phantasie eines armenischen Haeresiologen (Zeitschrift für Kirchengeschichte 1899,
էջ 113):

³ Հարկ է շեշտել թէ ուղղակի յոյս քննադէն եղաւ Եւթաղի գործոց հայերէն թարգմանութիւնը: Բրիտա-
նական թանգարանի Add. 7157 2եռագրին մէջ պահուած եւթաղեան ասորերէն հատակոտորները զոնէ իրենց
ներկայ ձեւին մէջ ու եւ է կապ ցոյց չեն տար ճայ թարգմանութեան զերմանիքէն թարգմանութիւնները (Euthalius-
studien, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1899, էջ 123 եւ այլն), մինչ Եւթաղի վրացերէն քննադիւնները (որոնք
պահուած են Թիֆլիսի Եկեղեցական թանգարանին մէջ, Թ. 345) կ'երեւի թէ նոյն իսկ հայերէն թարգմանուած
եւ ինտեւաբար ուղղակի կապակցութեան մէջ են եւթաղեան ճայ քննադիւններու հետ: Այս մասին Goussen
էր գրէ. Alles was Shordanija (Beschreibung der Hss. des Tifliser Kirchl. Museums, I, S. 329—345) aus

հրաժեշտ կազմած ու լրացուցիչ մաս իրենց թարգմանած Նոր Կտակարանին: Կոնի-
քի 1892ին էջմիածնի Մատենադարանին մէջ գտաւ պահպանակ մը, ուր պահուած
է եւթադեան Պաւղոսի յառաջաքանին եւ վկայութեան քնագիրը. այս քնագիրը կու
տայ ընթերցուած մը, որուն շնորհիւ կը յաջողի Կոնիքի որոշել հայ թարգմանու-
թեան ժամանակը: Այս հատակոտոր վկայութեան մէջ ծանօթ քնագիրներու ընթեր-
ցուածին դէմ կը կարդանք «յառաջ քան զերիս կաղանդացն յոռնիս ամսոյ, որ է
մարգոց ամիս», եւ քեզ մը վար «ի հինգետասաներորդում» շրջանակի ամսոյն յամ-
սեանն յոռնի, որ է մարգոյ, որ արք քսան եւ ինն էր ամսոյն»: Առաջին նախադա-
սութիւնը Կոնիքի կը թարգմանէ *on the third day before the calends < of the*
month July > in the month of June which is the month margotz եւ կը ծանօթագրէ
թէ փակագծի մէջ կը ներմուծէ «յոռնիս ամսոյ» ընթերցուածը, որ պէտք է գտնուած
ըլլայ երբեմնի հայ քնագրին մէջ, քանի որ յետնագոյն ձեռագիրներն ունին զայն,
քայց կը ձգեն «յոռնիս ամսոյ» ընթերցուածը: Ինչպէս շատ մը յոյն, նոյնպէս հայ
ձեռագիրներու մէջ կը յիշուէին երկու ամիսներն ալ, քայց «մարգաց» ամիսն է որ
կը համապատասխանէ «յունիս»ին, ինչպէս կայ երկրորդ նախադասութեան մէջ:

Արդ Ա. Տ. 388, յունիս 15 = Մարգաց 1

" " 448, " 1 = " 1

" " 508, " 15 = Մայիս 1

որեմն վկայութիւնը հայերէնի թարգմանուած է 388 եւ 508 տարիներու միջեւ, քայց
448 միջին թիւը լաւագոյնս կը յարմարի թարգմանչին քնագրին, քանի որ յունիս
ամիսն ամբողջութեամբ կը համապատասխանէ «մարգաց ամսոյ» (*The date of Eu-*
thalus, Zeitschrift für Neutestament. Wissenschaft 1904, էջ 50): Վիեննական
դպրոցը Եւթադի գրութիւններն ոսկեդարեան մատենագրութեան չորրորդ դա-
սին տակ կը զետեղէ, որուն ենթակայ մատենագրութեան լեզուական քնորոշ նկա-
րագիրն է «մեղմ», հանդարտ եւ բաղքրախօս եւ կանոնաւոր քան զերկուս առաջինն
(Բիւզանդ եւ Եփրեմ), սակայն եւ ոչ իբրեւ զառաջինն զայն դաս, յոր Եզնիկն եւ
մեծ մասն մատենագրաց ժամանակին մատենագրեցին» (Բաղդուածոյք, էջ 3), իսկ
Նորայր Եւթադի Կորեան, Ազաթանգեղեայ եւ Բիւզանդայ պատմութիւններուն
հետ ունեցած ոճագրական նոյնութենէն կը հետեւցնէ թէ Կորիւն է եղած թարգ-
մանիչը Եւթադի գրութիւններուն (Կորիւն վարդապետ եւ այլն, էջ 33): Որ դասին
ալ պատկանին Եւթադականք, սո՛ւ է մեզի համար ամենակարեւորը, որ Եւթադի
հայերէնին դասական նկարագիրը գլխաւորագոյն մանաւանդ թէ ամենագլխաւոր դե-
տակատարն է հանդիսանալու ստուգապէս եւ վերջնականապէս ցոյց տալու համար
թէ որոնք են եղած Եւթադեան հարազատ գործերն ու որոնք անհարազատ:

(Շարունակելի.)

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

dieser kostbaren Hs. an- und ausführt über Prolog, Stichometrie, Liste alttestamentl. Zitate, Argumente, Kapitel-
einteilung, Glossen usw. findet sich genau in den altarm. Hss. der Paulusbrieфе wieder, d. h. mit kurzen Worten
beide, der alte Georgier wie der alte Armenier haben in ihrem "Apostolos" die sog. Rezension des Euthalios
mitsamt dem ganzen Apparat gemeinsam, h. Թերթին Oriens Christianus, 1906, էջ 314. Ո՞րքան կարեւոր է վրա-